

ده راه کار پیشنهادی برای حمایت و صیانت از

حقوق سهامداران خرد

کمیسیون حاکمیت شرکتی و مسؤلیت اجتماعی بنگاه ها

دبیرخانه کمیسیون های تخصصی

عنوان گزارش: ده راهکار پیشنهادی برای حمایت و صیانت از حقوق سهامداران خرد
کمیسیون: حاکمیت شرکتی و مسئولیت اجتماعی بنگاه ها
تهیه کننده: دکتر غلامحسین تقی‌نجاج (مدیرعامل بانک قوامین و دانشیار حسابداری) و محمدمهدی مومن‌زاده (کارشناس بازار سرمایه)
انتشار: دبیرخانه کمیسیون های تخصصی اتاق ایران
شماره گزارش: ۰۸۹۵۵۰
آبان ۹۵

مقدمه

یکی از شاخص‌های مورد بررسی در گزارش انجام کسب و کار بانک جهانی، شاخص حمایت از سرمایه‌گذاران است. با توجه به این که همواره یکی از موضوعات مطرح در Corporate Governance (حاکمیت شرکتی؛ راهبری گروهی بنگاه) و یکی از نگرانی‌های خاص سرمایه‌گذاران خرد، سوء استفاده کنترل‌کنندگان در شرکت‌های سهامی عام می‌باشد، لازم است که از سهامداران خرد در برابر سوء استفاده مدیران و سهامداران کنترل‌کننده حمایت شود.

ارزیابی بانک جهانی از محیط کسب و کار کشورهای مختلف نشان می‌دهد که نقض حقوق سهامداران خرد یک مشکل جهانی است، از این رو سیاست‌گذاران در بسیاری از کشورها نظام حقوقی و سیاست‌های راهبری گروهی بنگاه خود را به منظور حمایت از حقوق سهامداران و به خصوص سهامداران خرد اصلاح نموده‌اند.

به طور کلی می‌توان چند هدف اصلی برای ضرورت حمایت از سهامداران خرد برشمرد، اول این که حمایت از سهامداران خرد به توسعه بازار سرمایه و حضور سهامداران حقیقی منجر می‌شود که نتیجه آن ورود پس‌اندازهای آنان به چرخه تولید و اشتغال است. هدف دوم این که حضور تعداد بیشتری از سهامداران خرد و حقیقی به عنوان خریدار و فروشنده فعال، بر کارایی، نقدشوندگی و ثبات بازار سرمایه تأثیر مثبتی دارد و نظارت بر فعالیت ناشران اوراق بهادار و بازیگران بازار را افزایش می‌دهد. سومین هدف این که اگر اثبات شود در یک کشور، حمایت‌های بیشتری برای سهامداران خرد وجود دارد، شاهد افزایش میزان سرمایه‌گذاری خارجی در آن کشور خواهیم بود. هدف چهارم این است که بی‌توجهی به حقوق سهامداران خرد ممکن است به افزایش هزینه سرمایه در یک شرکت منجر شود و هدف آخری که می‌توان برای حمایت از حقوق سهامداران خرد برشمرد، آثار فرهنگی این موضوع است. به عبارت دیگر نمی‌توان استدلال معقولی ارائه داد که چرا باید به صورت غیرمنصفانه و نابرابر، سهامداران خرد در مقایسه با سهامداران اکثریت فقط به دلیل داشتن سهام کمتر، در وضعیت نامساعدی قرار بگیرند.

با ابلاغ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه و تأکید بر مسائلی همچون مردمی‌سازی اقتصاد، اصلاح و تقویت همه‌جانبه نظام مالی کشور، شفافیت فعالیت‌های اقتصادی، گسترش و تعمیق نظام جامع تأمین مالی، گسترش سهم بازار سرمایه و نقش بیشتر مردم و بخش‌های خصوصی و تعاونی در عرصه اقتصاد کشور، توجه بیشتر به حمایت و صیانت از حقوق سهامداران خرد ضروری به نظر می‌رسد. از این رو در ادامه پیشنهادها و راهکارهایی برای توسعه برخی از سازوکارهای راهبری گروهی بنگاه به منظور حمایت بیشتر از حقوق سهامداران خرد، ایجاد اعتماد برای سرمایه‌گذاران و تحقق اهداف اسناد بالادستی کشور ارائه می‌شود.

حمایت از حقوق سهامداران خرد؛ راهکارهای پیشنهادی

۱. در گزارش انجام کسب و کار، معیار بانک جهانی برای ارزیابی شاخص حمایت از سرمایه‌گذار خرد، چگونگی تدوین مقررات مربوط به معاملات با اشخاص وابسته است. در اینگونه معاملات که در شرکت‌ها رایج است این احتمال وجود دارد که منافع سهامداران خرد در مقایسه با منافع مدیرعامل یا سهامدار کنترل‌کننده در اولویت

۲. پایین‌تری قرار گیرد. لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت در مواد ۱۲۹، ۱۳۰ و ۱۳۱ به مسئله معامله با اشخاص وابسته پرداخته و محدودیت‌هایی را در این خصوص مقرر نموده است. این در حالی است که مقررات مواد ۱۲۹ الی ۱۳۱ چند دهه پیش به تصویب رسیده، از این‌رو باید پذیرفت که با توجه به افزایش حجم تأمین مالی از طریق شرکت‌های سهامی عام و نقش اساسی آن در پیشرفت اقتصاد کشورها و نیز توسعه یافتگی هر چه بیشتر قواعد حقوقی، تجدید نظر در این مقررات به‌منظور تضمین رفتار منصفانه و عادلانه با سهامداران خرد، ضروری به نظر می‌رسد. (سلطانی و اخوان هزاوه، ۱۳۹۲، ۱۹) از سوی دیگر الزامات مندرج در استاندارد حسابداری افشای اطلاعات اشخاص وابسته، به طور کامل توسط شرکت‌ها گزارش نمی‌شود. (شعری و حمیدی، ۱۳۹۲، ۵۶) با توجه به این‌که وجود اشخاص وابسته، حتی اگر هیچ معامله‌ای با آن‌ها انجام نگیرد، بر عملیات شرکت اثر می‌گذارد، توجه به ماهیت روابط با اشخاص وابسته توسط حسابداران و حسابرسان برای حمایت از حقوق سهامداران خرد از اهمیت بالایی برخوردار است. همچنین می‌توان با تدوین برخی از مقررات و دستورالعمل‌ها، گام نهادن در مسیر اصلاح قوانین موجود و انجام تعاملات میان رشته‌ای به‌طور مثال تعامل و تفاهم با حقوقدانان، برای تنظیم معاملات با اشخاص وابسته اقدامات مؤثری انجام داد. نمونه این نوع تلاش‌ها تصویب "دستورالعمل الزامات افشای اطلاعات و تصویب معاملات اشخاص وابسته ناشران بورسی و فرابورسی" مصوب ۹۰/۱۰/۰۳ هیئت مدیره سازمان بورس و اوراق بهادار است. این دستورالعمل که نسبت به استاندارد حسابداری شماره ۲۱ ایران تعریفی جامع‌تر و کامل‌تر از اشخاص وابسته به دست می‌دهد به افشای بیشتر اطلاعات معاملات با اشخاص وابسته کمک نموده است.

نمونه‌ای دیگری که به معاملات با اشخاص وابسته مربوط می‌شود و می‌توان برای ضابطه‌گذاری در خصوص آن اقدام نمود، قیمت‌گذاری انتقالات داخلی است. انتقال کالاها و خدمات بین قسمت‌های مختلف یک واحد انتفاعی بزرگ که به شکل غیرمتمرکز اداره می‌شود، از دیدگاه حسابداری نوعی رویداد یا مبادله محسوب می‌گردد که باید در سوابق و مدارک حسابداری انعکاس یابد. هم‌اکنون بالغ بر ۴۰ کشور جهان قوانین و مقررات قیمت‌گذاری انتقالی را تدوین نموده‌اند. برخی از این کشورها شرکت‌ها را ملزم به مجموعه‌ای از مستندسازی‌های مربوط به قیمت‌گذاری انتقالی کرده‌اند تا از این طریق بتوانند نتایج معاملات شرکت‌های وابسته را با معاملات اشخاص حقوقی غیر وابسته مقایسه کنند. (اکبری، ۱۳۸۷، ۶۷۴) این کشورها در تلاشند نتایج معاملات داخلی شرکت‌ها را شفاف نمایند و فرآیند حسابداری آن‌ها را آسان سازند. در ایران هنوز پیش‌نویس مشخصی در خصوص قیمت‌گذاری انتقالات داخلی جهت ارائه به مقامات قانون‌گذار تدوین نشده است.

۳. اصول راهبری گروهی بنگاه (حاکمیت شرکتی) با مفهوم کنونی در لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ مطرح نشده است. در سال‌های اخیر سازمان بورس و اوراق بهادار و بانک مرکزی با تصویب و الزامی کردن دستورالعمل‌ها، آیین‌نامه‌ها و رهنمودهای جداگانه، بخش‌هایی از اصول راهبری گروهی بنگاه را در بازارهای مالی و پولی کشور اجرایی نموده‌اند. با این حال به‌نظر می‌رسد در راستای حمایت از حقوق سرمایه‌گذاران، پیشگیری از وقوع تخلفات و نیز ساماندهی و توسعه بازار شفاف و منصفانه اوراق بهادار طبق بندهای ۸، ۱۱ و ۱۸ ماده ۷ قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۸۴ مجلس شورای اسلامی) و با هدف اجرای ماده ۳۵ دستورالعمل پذیرش اوراق بهادار در بورس اوراق بهادار تهران (مصوب ۱۳۹۰)؛ تدوین، تصویب و ابلاغ دستورالعمل راهبری گروهی بنگاه ناشران پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران و فرابورس ایران، ضروری می‌باشد. همچنین می‌توان با تدوین و محاسبه شاخص‌های راهبری گروهی بنگاه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی و رتبه‌بندی شرکت‌ها از منظر این شاخص‌ها، ابزارهای تشویق و حتی تنبیه آن‌ها را در اجرای اصول و سازوکارهای راهبری گروهی بنگاه مورد توجه قرار داد. شایان ذکر است از مهم‌ترین مسائل در راهبری گروهی بنگاه که به حضور و اعتماد سهامداران و مردم منجر می‌شود افشای اطلاعات و میزان مسئولیت مدیران در قبال سرمایه‌گذاران و ذینفعان است.

۴. بکارگیری و استفاده از ابزارها و روش‌های نوین گزارشگری و گزارش‌دهی مثل زبان گزارشگری تجاری

۵. توسعه‌پذیر XBRL نیز در شفافیت اطلاعاتی و حمایت از سهامداران خرد اهمیت بسزایی دارد. تحقیقات نشان

۶. می‌دهد شرکت‌هایی که از این زبان گزارشگری استفاده می‌کنند در مباحث مربوط به راهبری گروهی بنگاه و شفافیت اطلاعاتی از شرکت‌های دیگر برترند. علاوه بر آن انتشار گزارش‌های مبتنی بر استاندارد گزارش‌دهی GRI (استاندارد گزارش‌دهی اقتصادی، زیست محیطی و اجتماعی)،

در خصوص پایداری و مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها و همچنین گزارش تجزیه و تحلیل مدیران (MD&A) می‌تواند سهامداران را به نحو بهتری در جریان امور شرکت و تصمیمات مدیران قرار دهد. تدوین دستورالعمل نظام روابط سرمایه‌گذاران نیز یکی دیگر از اقداماتی است که می‌تواند بر پاسخگویی مدیران و سهامداران کنترل‌کننده بیفزاید.

۷. مجمع عمومی صاحبان سهام بالاترین رکن تصمیم‌گیری شرکت است. در بسیاری از موارد حقوق مادی و معنوی سهامداران خرد در این جلسات نادیده گرفته می‌شود. سازوکار انتخاب هیئت رئیسه، تصویب صورت‌های مالی، تصویب معاملات با اشخاص وابسته، انتخاب بازرس، انتخاب هیئت مدیره، تقسیم سود و سایر مواردی که در صلاحیت مجمع می‌باشد، ناکارآمد است و سهامداران خرد نمی‌توانند از حقوق خود به صورت کامل بهره‌مند شوند. در این زمینه می‌توان اقداماتی انجام داد که یکی از آن‌ها برگزاری مجامع الکترونیک و مجازی است. سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه (OECD) در مبحث راهبری گروهی بنگاه از اعضای خود خواسته است که شکل کلاسیک اعمال حق سهامداران خرد را تغییر داده و در پی آن هزینه ارتباطات، رأی‌گیری و فعالیت‌های دسته جمعی سهامداران خرد را از طریق تکنولوژی مدرن تا حد ممکن کاهش دهند. از جمله راهکارهای عملی در این زمینه سیستم مجامع مجازی و رأی‌دهی الکترونیکی است. یکی از پیش‌نیازهای اساسی برای برگزاری مجامع مجازی حمایت قانونی از آن می‌باشد. مطابق ماده ۱۰۰ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت در آگهی دعوت هر یک از مجامع باید دستور جلسه بطور صریح، تاریخ و محل تشکیل مجمع، ساعت و نشانی کامل قید گردد. برخی از حقوقدانان با توجه به قید ذکر محل تشکیل جلسه، برگزاری مجامع مجازی را امکان‌پذیر نمی‌دانند. از سوی دیگر از نظر گروه دیگری از حقوقدانان به نظر می‌رسد قانون تجارت الکترونیکی ایران را می‌توان مبنایی برای برگزاری این نوع مجامع دانسته و با تصویب آیین‌نامه‌های مرتبط و زیرساخت‌های اجرایی لازم توسط مقام ناظر بازار اوراق بهادار اقدام به اجرای آن نمود. (حسینی مقدم و دیگران، ۱۳۹۲، ۷۲)

از دیگر راه‌هایی که سهامداران خرد می‌توانند در مجامع نقش‌های مؤثرتری داشته باشند تدوین دستورالعمل‌هایی با توجه به برخی از ظرفیت‌های قانونی فعلی است. به عنوان مثال بند ۵ ماده ۱۲ قانون اصل ۴۴ مقرر می‌نماید که "مجامع عمومی در تعاونی سهامی عام که تعداد سهامداران آن از پانصد نفر بیشتر باشد با بلوک بندی برگزار گردد و هر یک از سهامداران مخیرند از طریق بلوک، نماینده انتخاب کنند و یا مستقیماً در مجمع عمومی حضور یابند." می‌توان برای حضور سهامداران در مجامع سایر شرکت‌ها نیز چنین تدبیرهایی اندیشید.

نمونه دیگری که می‌توان به آن اشاره نمود نحوه انتخاب بازرس قانونی در مجامع است. بند ۱۸ ماده ۸ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت در خصوص موارد مندرج در طرح اساسنامه چنین بیان می‌کند "قید این‌که شرکت یک بازرس خواهد داشت یا بیشتر و نحوه انتخاب و مدت مأموریت بازرس". از این رو می‌توان در اساسنامه شرکت و با کمک دستورالعملی نحوه انتخاب بازرس را تعیین نمود. همچنین باید توجه نمود که مطابق ماده ۸۸ قانون یادشده در مورد انتخاب بازرس اکثریت نسبی کافی خواهد بود.

۸. الزام به ارائه پیشنهاد خرید سهام سهامداران خرد در صورت اقدام به خرید بلوک‌های کنترلی یکی دیگر از راه‌های حمایت از حقوق سهامداران خرد است. در بسیاری از موارد در بازار شاهد هستیم که جایجایی بلوک‌های مدیریتی، ترجیحات سهامداران را در خصوص نگهداری سهام تغییر می‌دهد. با توجه به این‌که ممکن است این دسته از سهامداران با عدم امکان فروش یا افت قیمت سهام متضرر گردند، در بسیاری از کشورها برای اطمینان از محفوظ ماندن حق خروج سهامداران خرد بدون جریمه و زیان مالی، سهامدار کنترلی جدید ملزم می‌شود در قیمتی که بر اساس ضوابط مربوط تعیین می‌گردد، به سایر سهامداران پیشنهاد خرید سهامشان را ارائه دهد. این قاعده که راهکار ضد تصاحب (Anti – Takeover) نامیده می‌شود زمینه را برای حفظ حقوق سهامداران خرد فراهم می‌آورد. به عنوان نمونه در انگلستان اگر شخصی خواهان کسب کنترل یک شرکت باشد، باید اجباراً به تمام سهامداران دیگر نیز پیشنهاد خرید بدهد. همچنین مطابق قوانین مالزی هرگاه مالکیت یک سهامدار از مرز ۳۳ درصد عبور کند، باید جهت خرید سایر سهام، بالاترین قیمت معامله شده سهام طی ۶ ماه منتهی به تاریخ تحصیل را پیشنهاد کند. (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی)

۹. بر اساس بند ۴ ماده ۲۷ قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران، سهام هر شرکت سهامی عامی که کل حقوق صاحبان سهام آن کمتر از رقم تعیین شده توسط سازمان بورس و اوراق بهادار باشد، معاف از ثبت نزد این سازمان است. سازمان بورس و اوراق بهادار شرایط معافیت شرکت‌های سهامی عام از ثبت نزد این سازمان را در طول زمان مورد تجدید نظر قرار می‌دهد و همواره تعدادی از شرکت‌های سهامی عام از ثبت نزد این سازمان معاف می‌گردند و نظارتی بر عملکرد آن‌ها و میزان رعایت اصول راهبری گروهی بنگاه، شفافیت مالی و رعایت حقوق سهامداران خرد در این شرکت‌ها وجود ندارد. بهتر است تمامی شرکت‌های سهامی عام نزد سازمان بورس و اوراق بهادار ثبت شوند و شرکت‌هایی که رقم

حقوق صاحبان سهام و یا تعداد سهامداران آن‌ها از میزان تعیین شده کمتر است با طبقه‌بندی در یکی از بازارهای فرابورس مثل بازار پایه در مقایسه با سایر شرکت‌ها مشمول مقررات و نظارت‌های کمتری شوند، اما نظارت حداقلی بر آن‌ها وجود داشته باشد.

در حال حاضر سازمان بورس و اوراق بهادار با ابزارهای مختلفی، از تدوین دستورالعمل‌ها و آئین‌نامه‌ها تا نظارت بر فعالیت ناشران اوراق بهادار و حسابرسان معتمد و حتی پیگیری‌های حقوقی و قضایی در جهت حمایت از حقوق سهامداران تلاش می‌کند و این اقدامات در احقاق حقوق سهامداران خرد تأثیر بسزایی داشته است.

۱۰. پیشنهاد می‌گردد ماده ۱۵۱ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت که مقرر می‌دارد "بازرس یا بازرسان باید هرگونه تخلف یا تقصیری در امور شرکت از ناحیه مدیران و مدیرعامل مشاهده کنند به اولین مجمع عمومی اطلاع دهند و در صورتی که ضمن انجام مأموریت خود از وقوع جرمی مطلع شوند باید به مرجع قضائی صلاحیتدار اعلام نموده و نیز جریان را به اولین مجمع عمومی گزارش دهند." به شکل جدی‌تری از سوی حسابرسان مورد توجه قرار گیرد.

۱۱. در ادبیات راهبری گروهی بنگاه، سرمایه‌گذاران نهادی به عنوان یکی از سازوکارهای خارجی مؤثر در نظارت بر شرکت شناخته می‌شوند. حضور سهامداران نهادی در ساختار مالکیتی شرکت‌ها، مشکلات نمایندگی ناشی از جدایی مالکیت از مدیریت را می‌کاهد. در حقیقت سرمایه‌گذاران نهادی و به خصوص سرمایه‌گذاران نهادی خارجی نقش اساسی در ارتقای سیستم راهبری گروهی بنگاه ایفا می‌کنند. به نظر می‌رسد سیاست‌های تشویقی و یا واگذاری مالکیت درصدی از سهام خرد شرکت‌ها به سرمایه‌گذاران نهادی می‌تواند به بهبود نظام راهبری گروهی بنگاه منجر گردد.

۱۲. یکی از راه‌هایی که پیگیری آن می‌تواند به حمایت از حقوق سهامداران خرد کمک کند، ایجاد و تأسیس تشکل‌ها و کانون‌های سهامداران حقیقی بر اساس اهدافی شفاف است. این تشکل‌ها با رعایت قوانین و مقررات مربوطه و هماهنگی با نهادهای ناظر و تصمیم‌گیر بازار سرمایه و نظام مالی، می‌توانند به آموزش سهامداران حقیقی و خرد پرداخته و نظارت مؤثرتری بر شرکت‌ها اعمال نمایند، همچنین در موقع لزوم به پیگیری و احقاق حقوق سهامداران خرد کمک کنند. در این خصوص ضروری است تدابیر لازم جهت جلوگیری از سوء استفاده‌ها و اخلال‌گری‌های احتمالی در نظام بازار، اندیشیده شود.

۱۳. یکی از مواردی که منجر به تضییع حقوق سهامداران خرد می‌گردد، عدم آگاهی آن‌ها از حقوقشان است. وجود آموزش‌های لازم، توسعه فرهنگ سهامداری، کاستن از هزینه‌های دوره‌های آموزشی بازار سرمایه، گنجاندن واحد درسی آشنایی با بازار سرمایه در دروس دوره کارشناسی رشته‌های حسابداری، اقتصاد و مدیریت با توجه به تعداد زیاد دانشجویان این رشته‌ها و پراکندگی آن در سطح کشور به دلیل پذیرش دانشگاه‌های سراسری، آزاد و پیام نور، وجود آموزش‌های لازم برای اعضای هیئت مدیره شرکت‌ها، سهولت طرح دعوا و کاستن از هزینه‌های طرح دعوا و پیگیری‌های حقوقی نیز از دیگر مواردی است که می‌توان در جهت حمایت و صیانت از حقوق سهامداران خرد مطرح نمود.

منابع:

۱. اکبری، سعید (۱۳۸۷)، "قیمت‌گذاری انتقالی: استراتژی مالیاتی بین‌المللی"، مجموعه مقالات دومین همایش سیاست‌های مالی و مالیاتی ایران، جلد دوم، تهران، سازمان امور مالیاتی کشور، برگزار شده در ۲۵ آذر ماه ۱۳۸۷
۲. برارنیا ادبی، قربان، بشیری، نداء، حسینی مقدم، سید روح‌اله (۱۳۹۲)، "مجمع مجازی سهامداران در خدمت حاکمیت شرکتی ارائه مدلی برای شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران" اولین همایش ملی حاکمیت شرکتی، دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۲
۳. تاری، فتح‌اله و همکاران (۱۳۹۲)، "ضرورت استقرار حاکمیت شرکتی و ارائه پیشنهاد برای حمایت از حقوق سهامداران خرد در ایران" مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره گزارش ۱۳۵۴۸، ۱۳۹۲
۴. حسینی، سید محمد رضا (۱۳۹۲)، "تأثیر حمایت از حقوق مالکیت سهامداران خرد بر ارزش بازار سرمایه کشورهای منتخب با استفاده از روش پانل دیتا"، توصیه‌های اصلاحی برای قوانین و مقررات بازار سرمایه ایران، ارائه شده در همایش بهبود فضای کسب و کار در ایران؛ ۱۷ آبان ۱۳۹۲
۵. سلطانی، محمد و اخوان هزاوه، حامده (۱۳۹۲)، "تنظیم معامله با اشخاص وابسته و تأثیر آن در بهبود فضای کسب و کار با تأکید بر شاخص‌های مد نظر بانک جهانی" ارائه شده در در همایش بهبود فضای کسب و کار در ایران، ۱۷ آبان ۱۳۹۲
۶. سلطانی، محمد (۱۳۹۲)، "چگونگی ارتقای رتبه ایران در شاخص حمایت از سرمایه‌گذاران" روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۳۰۸۱ مورخ ۹۲/۹/۱۴، صفحه ۹
۷. سیاح، سید امیر و قادری، فرید (۱۳۹۰)، "جزئیات پنج گزارش دوره‌ای بانک جهانی از زمینه‌های کسب و کار در کشورهای مختلف" دفتر مطالعات محیط کسب و کار مرکز پژوهش‌های مجلس، کد گزارش ۱۰۹۳۸، قابل دریافت در سایت <http://rc.majlis.ir/fa>
۸. شفیعی، سعیده و کمالی، سعید (۱۳۹۲)، "قیمت‌گذاری انتقالات داخلی و چالش‌های پیش روی حسابرسی مالیاتی" یازدهمین همایش سراسری حسابداری ایران دانشگاه فردوسی مشهد
۹. شعری، صابر و حمیدی، الهام (۱۳۹۲)، "کفایت افشای معاملات با اشخاص وابسته" فصلنامه مطالعات تجربی حسابداری مالی، سال یازدهم، شماره ۳۷، بهار ۱۳۹۲

سایر منابع:

۱۰. قانون اصلاح قسمتی از قانون تجارت
۱۱. قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۸۴)
۱۲. دستورالعمل الزامات افشای اطلاعات و تصویب معاملات اشخاص وابسته ناشران بورسی و فرابورسی